

מעילה דרבנן: גזירה, הרחבה או חיוב ממון?

א. פתיחה	ח. חטאות המתות
ב. מקור הדין	ט. שני דינים בחטאות המתות
ג. מעילה דרבנן כסייג	י. מעילה דרבנן כחובה ממונית
ד. מעילה דרבנן כהרחבה	יא. שני דינים: הרחבה וממון
ה. שני דינים: הרחבה וסייג	יב. דעת הרמב"ם
ו. היכן אין מעילה דרבנן?	יג. סיכום
ז. ריחוק מקרבה וריחוק ממיאוס	

א. פתיחה

המועל בקודשים מחויב בתשלומי קרן וחומש וכן בקורבן אשם, אלא שאחד התנאים הבסיסיים לקיומו של דין מעילה הוא ייעודו של הקודש למצווה מסוימת; ולפיכך אין דין מעילה בקודשים ש"נעשתה מצוותן". במקביל ישנם מצבים שבהם אין מעילה מכוח גזירת הכתוב (כגון דם הקורבנות), אך בחלקם ישנו חיוב מעילה מדרבנן.¹ ככל דיני דרבנן, קיימות דרכים שונות להבין את תקנת מעילה דרבנן: כדין עצמאי, מעין הרחבה לדין שנאמר בתורה

* הדברים נאמרו לפני מו"ר הרב אהרון ליכטנשטיין זצ"ל, ונכתבים בנגעוועים לדמותו הנאצלת ולתורתו העמוקה.

1. חשוב להדגיש כי אף שאין במצבים אלה איסור מעילה מדאורייתא, בחלקם יש איסור הנאה מדאורייתא (לדוגמה: דשן [מעילה ט ע"א], קטורת [פסחים כו ע"א], איברים שפירשו [זבחים פו ע"א]; לוג מצורע [זבחים מד ע"א]; חטאת העוף הבאה על הספק שלאחר שנמלקה נודע שילדה [כריתות כו ע"ב ורש"י]) כפי שדייקה הגמרא (מעילה ז ע"ב; ח ע"ב) מלשון המשנה בפרק ראשון של מסכת מעילה: "מעילה הוא דליכא הא איסורא איכא". כך גם דייקו תוספות (שם יב ע"ב, ד"ה חלב) מלשון הגמרא בראש השנה (כח ע"א): "אמר רב יהודה בשופר של עולה לא יתקע ואם תקע יצא. בשופר של שלמים לא יתקע ואם תקע לא יצא. מאי טעמא? עולה בת מעילה היא כיון דמעל בה נפקא לה לחולין; שלמים דלאו בני מעילה נינהו איסורא הוא דרכיב בהו". יש לציין כי מלשון המשניות בפרק שני של מעילה, "לא נהנין ולא מועלין", אין לדייק זאת כיוון שקיימות דעות (ראו לדוגמה רש"י, מעילה ג ע"א, ד"ה ולא מועלין) שלפיהן כוונת המשניות לאיסור הנאה מדרבנן וראו להלן. עיינו גם בתוספות, כריתות כג ע"ב, ד"ה בוולדות קדשים, המדייק ממעילה ז ע"ב, וצ"ע שהרי הגמרא עוסקת שם בפסול יוצא ויתכן שאיסורו משום כך ולא משום איסור הנאה; עיינו גם: פסחים כד ע"א; נו ע"ב. עוד יש לציין שבמקביל לאיסור הנאה מהקדש, יש גם איסור אכילת בשר לפני הקטרת אימורים. ראו: פסחים נט ע"ב; תוספות, מעילה ז ע"ב; חידושי הריטב"א, סוכה מט ע"א; מאירי, שם; רש"י, סוכה יג ע"ב, ד"ה הערבה; חידושי הרמב"ן, מגילה כה ע"ב.

(הרחבה שמטרתה תיקון או עונש על פגיעה בקדושה); או כסייג – גזירה שבאה למנוע תקלה של עבירה על איסור הנאה.² אפשרות נוספת היא לראות במעילה דרבנן חיוב ממוני מעין תשלום להקדש.

אחת ההשלכות של הדיון הזה היא הגדרת מהות התשלום על מעילה דרבנן. השאלה האם מדובר בתשלום ממוני או בחיוב איסורי משליכה על דיני הראיות ועל הדרך להטיל את חובת התשלום.

ב. מקור הדין

יסוד דין מעילה דרבנן מבואר בגמרא בתחילת מסכת מעילה:

תנן: קדשי קדשים ששחטן בדרום – מועלין בהן...
 מאי "מועלין בהן"? מדרבנן. מאי איכא בין דאורייתא לרבנן? דאורייתא משלמין חומש דרבנן לא.
 ומי איכא מעילה מדרבנן? אין, דאמר עולא א"ר יוחנן: קדשים שמתו יצאו מידי מעילה דבר תורה. אלמא מדאורייתא לא אית להון, בדרבנן אית בהון; הכי נמי מדרבנן. (מעילה ב ע"ב)

סדר השאלות בגמרא תמוה מעט שהרי לכאורה תחילה יש לבאר כי ישנה מעילה מדרבנן, ורק לאחר מכן לשאול מה ההבדל בין דאורייתא לבין דרבנן. מלבד זאת, כפי שתמהו התוספות, ההבדל המובהק ביותר בין דאורייתא לבין דרבנן הוא לעניין קורבן: במעילה בדרבנן אין קורבן אשם, בעוד במעילה דאורייתא יש חיוב קורבן. בנקודה זו מתבאר הבדל גדול בין רש"י ורבנו גרשום לבין תוספות בשאלת מהותה של מעילה דרבנן.

תוספות כתבו:

הוה מצי למימר דמדרבנן לא מייתי אשם מעילה ועדיפא מיניה קא משני דאפילו חומש ליכא וכל שכן דלא מייתי אשם דהוה חולין בעזרה.
 (תוספות, שם, ד"ה ומאי איכא)

מדברי התוספות משמע כי העובדה שאין חיוב חומש על מעילה דרבנן איננה קשורה לעובדה שאין מביאים עליה קורבן.

לעומת זאת, רש"י כתב שיש קשר בין הנושאים:

2. בהלכות שבת למשל מצאנו איסורי דרבנן שעניינם הוא החשש שמא יעברו על איסור דאורייתא (למשל ברירה ביד לאחר זמן, שהיא איסור דרבנן משום דמיון לאיסור דאורייתא) ואיסורי דרבנן עצמאיים כגון חלק מדיני מוקצה שנאסרו משום "ממצוא חפצך" (ראה רמב"ם, הל' שבת כד, א).

מעילה דרבנן: גזירה, הרחבה או חיוב ממון?

משלם קרן ולא חומש משום דחומש מפני איל אשם מייתי ליה, ובדרבנן ליכא קרבן דהוי כמביא חולין לעזרה, הילכך לא מייתי נמי חומש אבל במעילה דאורייתא מייתי קרן וחומש ואשם מעילה. (רש"י, שם, ד"ה מעילה מדרבנן)

מדברי רש"י משמע כי אין חיוב חומש על מעילה דרבנן משום שאין קורבן עליה. כך כתב גם רבנו גרשום. לכאורה, לפי דברי תוספות יש להשיב מדוע קדמה השאלה מניין שיש מעילה מדרבנן לשאלה מהי מעילה דרבנן. למעשה, ברור היה לגמרא כי ישנו דין מעילה דרבנן וכי אין בה קורבן, ושאלתה "ומי איכא מעילה מדרבנן?" היא "מהי הכוונה במעילה דרבנן: האם זוהי הרחבה לדין התורה וכל מה שקיים בדין התורה 'משוכפל' בהרחבתו, אלא שקורבן אין מביאים מפני שאין מכניסים חולין לעזרה, או שלפנינו גזירה של סייג הדורשת פעולה מינימלית וממילא גם חומש אין". אכן, לדעת רבנו גרשום ורש"י אי אפשר לבאר כך, כי לדעתם חומש וקורבן כרוכים זה בזה.

ג. מעילה דרבנן כסייג

מהמשך הסוגיה בתחילת מעילה עולה שמעילה דרבנן היא סייג. הגמרא מקשה מדוע בקודשים שמתו יש מעילה מדרבנן בעוד בחטאות המיועדות למיתה אין מעילה מדרבנן; והיא משיבה שכאשר מדובר בקודש, שבני אדם מתרחקים מלהשתמש בו ("בדילי מניהור"), כחטאות העומדות למיתה, אין צורך באיסור מעילה מדרבנן.

לפי זה מדובר על גזירה וסייג שמטרתם שלא יבואו ליהנות מקודשים מסוימים, וכך משתמע גם מלשונו של רש"י:

כיון דלא קיימי להקרבה אלא למיתה בדילי מינייהו אינשי אפילו מחיים, וכל שכן לאחר מיתה דמאיסי ולא אתי איתהנויי מינייהו, הילכך לא איצטריך למיגזר בהו מעילה. (רש"י, מעילה ג ע"א, ד"ה אמרי חטאות)

הסבר אחר לגזירה אפשר למצוא בדברי השפת-אמת (שם ב ע"ב, ד"ה בגמ' קדשים; ג ע"ב, ד"ה בגמ' אר"ג) על שאלה אחרת של הגמרא. לפי רבה, המשנה מלמדת שיש מעילה מדרבנן בקודשים שנפסלו בשחיטה או אחריה. עולא מוסיף בשם ר' יוחנן שגם בקודשים שמתו עוד קודם שהגיעו למקדש יש מעילה מדרבנן. על כך הקשתה הגמרא (שם ג ע"א) מדוע יש צורך לחדש זאת, הלוא קודשים שנפסלו אחרי שחיטה הם כקודשים שמתו. כך תירצה הגמרא:

סלקא דעתך אמינא: הכא – לא בדילין מנהון, אבל קדשים שמתו הואיל ובדילין מנהון – אימא אפילו מעילה מדרבנן לא? קמ"ל.

רש"י (שם, ד"ה אבל) מבאר שקודשים שמתו הם נבילה שאנשים מתרחקים ממנה ולכן היתה הוא-אמינא שאין בהם מעילה מדרבנן. כאן – מדגיש השפת-אמת – אי אפשר

להסביר שהאיסור הוא כדי למנוע הנאה מן הקודשים, שהרי נבילה מותרת בהנאה ולכן אנשים אינם מתרחקים ממנה אלא נותנים אותה לכלבים. לכן הוא מבאר שהחשש שבגינו נתקנה מעילה דרבנן, לפי סברת הגמרא בשלב זה, הוא החשש מהקרבת קודשים פסולים או אכילתם. הכוהנים מתרחקים מקודשים שמתו, ואילו קודשים המצויים בעזרה – אין מתרחקים מהם.

למסקנה, הגמרא מלמדת שהבחנה זו איננה נכונה וכי גם בקודשים שמתו יש מעילה מדרבנן. ממסקנה זו יש ללמוד שגם אם נאמר שמעילה מדרבנן היא גזירה, אין להרחיק לכת ולקובעה לשם מניעת אכילת קודשים פסולים שכן זהו איסור שכלל אינו קשור למעילה. לעומת זאת כשהמטרה היא למנוע הנאה מן הקודשים, פעולה שבמקרים שיש בהם מעילה גוררת חיוב, אזי יש מקום לגזירה. נמצאנו למדים אפוא שגם אם מעילה מדרבנן היא גזירה, מן ההכרח שתהיה קרובה לדין דאורייתא.

ד. מעילה דרבנן כהרחבה

לעומת זאת בפרק שני של מסכת מעילה מופיע ויכוח בין עולא לרב חסדא בוגע לקודשים שמתו, וממנו עולה הבנה שונה לגמרי באשר למהותה של מעילה דרבנן:

אמר עולא א"ר יוחנן קדשים שמתו יצאו מידי מעילה דבר תורה.
 יתיב עולא וקאמר להא שמעתא. א"ל רב חסדא: מאן שמע לך ולר' יוחנן רבך,
 וכי קדושה שבהן להיכן הלכה?
 אמר ליה: תיקשי מתניתין "תורין שלא הגיע זמנן ובני יונה שעבר זמנן לא נהנין
 ולא מועלין", הכא נמי נימא קדושה שבהן להיכן הלכה? אבל מודינא לך דאיכא
 מעילה מדרבנן. (מעילה יב ע"א–ע"ב)

טענתו של רב חסדא, "קדושה שבהן להיכן הלכה", מתייחסת לסיבה הבסיסית לקיומו של איסור מעילה. לכן כאשר עולא משיב לרב חסדא "מודינא לך דאיכא מעילה מדרבנן" עלינו להבין שמעילה דרבנן קיימת בעקבות טענת "קדושה שבהן להיכן הלכה" המציינת מניע עקרוני לקיומו של דין מעילה ולא מניע של סייג וגזירה בלבד.

למסקנה, רב חסדא מקשה כיצד ייתכן שיש מעילה מדרבנן בתורין שלא הגיע זמנם,

הרי –

בשלמא היכא דהוה בה מעילה מעיקרא מדאורייתא – כגון הני קדשים שמתו
 דאית בהו מעילה מדרבנן לבסוף – שפיר. אבל בתורין שלא הגיע זמנן – דבשעת
 הקדש לא הוה בהו מעילה מדאורייתא, דלא חזו בקדשי ה' – מי אמרינן דליהוי
 בהו מעילה מדרבנן לבסוף? ! (רש"י, שם ע"א, ד"ה וקשיא לי).

כאן ברור שהמעילה מדרבנן היא הרחבה, שכן הנימוק לקיומה אינו נימוק של סייג אלא של דרגת הקדושה בלי קשר לשאלת איסור ההנאה. ייתכן שההרחבה נובעת מהבנה שגם אם אין ייעוד לקודשים, מן ההכרח להתייחס לקדושתם באופן שמחייב על מעילה.

ה. שני דינים: הרחבה וסייג

במסכת מנחות מתארת הגמרא מתארת את השתלשלותה של תקנת מעילה באפר פרה:

אמר רב אשי שתי תקנות הואי: דאורייתא: בה מועלין, באפרה אין מועלין; כיון דחזו דקא מזלזלי בה וקא עבדי מיניה למכתן – גזרו ביה מעילה; כיון דחזו דקא פרשי מספק הזאות – אוקמוה אדאורייתא. (מנחות נב ע"א)

מלשון הגמרא משתמע שמעילה דרבנן היא גזירה לכל דבר: כך עולה גם מן השימוש במילה 'גזירה', וגם מצד דרכי תקנתה שנעשו לפי התנהגות הציבור ולא לפי המהות של הקדושה שבאפר.

אומנם נראה שכאן יש לחזור לסוגיה שנזכרה בסעיף הקודם: הדיון בין עולא לרב חסדא. בסופו של דיון זה מובאת הדוגמה של דם – שכמו לגבי אפר פרה אדומה, גם לגבי הגמרא למדה מהפסוק שמדאורייתא אין בו מעילה.³ בשני המקרים הללו, הסיבה שאין מעילה אינה נובעת מכך ש"נעשתה מצוותו", אלא מלימוד מיוחד מן הפסוקים. בנקודה זו קיים הבדל גדול בין קודשים שמתו לבין אפר פרה ודם: בקודשים שמתו הייתה מעילה לפני שמתו; אך באפר פרה ודם מעולם לא הייתה מעילה. מאידך-גיסא לקודשים שמתו אין שום ייעוד, שום מצווה שאמורה להתקיים בהם, אך באפר פרה ודם יש מצווה שאמורה להתקיים בהם.

ייתכן אפוא כי ישנם שני דינים במעילה מדרבנן: הרחבה וסייג. בחלק מהמקרים חלים שני הדינים, ובחלק ישנו רק דין אחד:

א. בקודשים שמתו, וכן בשאר המקרים שבהם היה ייעוד לקודשים והוא איננו קיים עוד, יש מעילה מדרבנן גם מפני הטענה "קדושה שבהן להיכן הלכה" וגם בגלל סייג – שמא ייהנו מהם.

ב. לעומת זאת באפר פרה, הסיבה למעילה דרבנן תלויה בהיבט המעשי בלבד – יחסם המזלזל של הבריות כלפי האפר או יחס של חשש מוגזם מקדושת האפר. נמצא שהמעילה באפר פרה היא משום סייג. הטענה "קדושה שבהן להיכן הלכה" אינה קיימת

3. הכוונה היא לדם היוצא בשחיטת הבהמה, למעט דם הקזה הנחשב לגופה של הבהמה כמבואר שם יב ע"א ברש"י.

באפר פרה כיוון שהתורה עצמה ביטלה ממנו את דין המעילה גם כשהקדושה והייעוד מצויים בו במלוא עוצמתם.⁴

ראיה להבדל בין שני סוגי המעילה יש להביא מלשון התוספות על סוגיית מנחות (ד"ה גזרו).⁵ תוספות מביאים את סוגיית הגמרא בתחילת מעילה, המסבירה שהמעילה בקודשי קודשים ששחטן בדרום היא מדרבנן, שואלת "ומי איכא מעילה דרבנן", ומציינת כמקור את דברי ר' יוחנן שאמר כי יש מעילה מדרבנן בקודשים שמתו. על כך הקשו תוספות מדוע הגמרא לא הביאה את הדוגמה של דם שיש בו מעילה מדרבנן, והשיבו: "משום דדמיא טפי לקדשי קדשים ששחטן בדרום".

קודשים ששחטם בדרום דומים אפוא לקודשים שמתו, ולפי מה שטענו עתה מובן שלא מדובר בדמיון מקרי אלא בדמיון מהותי: הן בקודשים שמתו הן בקודשי קודשים ששחטם בדרום יש גם סייג וגם הרחבה. לכן גם אם היה ידוע מהמשנה שיש מעילה בדם ובאפר פרה, עדין היה צורך במקור אחר בעבור קודשי קודשים ששחטן בדרום כי מדובר במעילה מסוג אחר.

בהמשך, תוספות תמהים מדוע רב חסדא, ששאל כיצד יש מעילה מדרבנן בדבר שמלכתחילה לא הייתה בו מעילה, לא הביא ראיה מחטאת שנאמר עליה במשנה (מעילה ה, א): "הנהנה... מן החטאת כשהיא חיה – לא מעל עד שיפגום; כשהיא מתה – כיון שנהנה מעל".⁶ בניגוד לדברי רב חסדא, לפנינו דין מעילה מדרבנן, באופן שמלכתחילה, מחיים, לא הייתה בו מעילה.

תוספות תירצו זאת באופן אחד, דחוהו, ולבסוף כתבו:

ושמא הכי קתני: מתניתין אשמעינן דאפילו חטאת דבדילי איכא מעילה, ועולא אשמעינן אילו היכא דלא בדילי איכא מעילה.⁷

-
4. לגבי דם ניתן לצעוד בשני נתיבים אפשריים. הראשון – כמו באפר פרה, גם בדם היעדר המעילה עלול לגרום לזלזול ולכן המעילה היא משום סייג. הבעיה בנתיב זה היא שדם אינו מצוי בין הבריות כמו אפר פרה, אלא בעזרה בלבד; אף על פי כן ניתן לקבל את אפשרות זו, משום קדושתו של הדם וחומרם של דיניו. השני – בדם יש אפשרות של חיוב ממוני, כפי שניתן ללמוד מההסכם בין הגזבר ובין המשתמשים בדם היורד בנחל קדרון לזבל שדות (פסחים כב ע"א; מעילה יא ע"א). באפשרות של מעילה כחובה ממונית נדון לקמן בסעיף י.
5. בדרך דומה צעדו תוספות, זבחים מו ע"א, ד"ה הוא לפני.
6. יש הבדל בין חטאת שמתה, היינו חטאת שהייתה אמורה להיקרב ומתה, לבין חטאות המתות שהן חטאות שבחייהן מיועדות למיתה. נבאר זאת להלן.
7. סוף דבריו הם לפי הגרסה במעילה: "חטאת הואיל ולכפרה קא אתיה בדילי מינה".

מעילה דרבנן: גזירה, הרחבה או חיוב ממון?

כלומר אין ראייה מחטאות המתות משום שהמשנה שם עסקה בדבר שהבריות בדלות ממנו ואילו קודשים שמתו אין הבריות בדלות מהם. אלא שלכאורה לפנינו סתירה פנימית: אם בחטאת שמתה שבדלים ממנה יש מעילה, בקודשים שמתו על אחת כמה וכמה שיש מעילה.

אומנם יש לבאר שכיוון שהאיסור מורכב משני דינים, יש בו גם שני חידושים: מצד ההרחבה, דווקא חטאת שיש בה תוספת מעלה של כפרה, ולכן בדלים ממנה, יש בה מעילה; לעומת זאת, מצד הסייג דווקא בקודשים שמתו, שאין בדלים מהם, ישנו החשש והצורך בסייג. אכן, הטיעון שלפיו הסיבה להתרחקות מן ההקדש הוא טעמו של דין מעילה מדרבנן טעון ראייה; ננסה להוכיחו לקמן.

ו. היכן אין מעילה דרבנן?

הגמרא שואלת מדוע היה צורך לר' יוחנן לומר שיש מעילה מדרבנן בקודשים שמתו, אם לדעת רבה דין זה מופיע כבר במשנה בנוגע לקודשים פסולים. בעקבות זאת מחלקת הגמרא:

סלקא דעתך אמינא: הכא [כלומר בקודשים פסולים] לא בדילין מנהון, אבל קדשים שמתו הואיל ובדילין מנהון – אימא אפילו מעילה מדרבנן לא? קמ"ל.
(מעילה ב ע"ב)

כלומר מפני שממילא מתרחקים מקודשים שמתו, היינו סבורים שאין צורך לגזור בהם מעילה.

ממסקנת הגמרא עולה שיש כמה מקורות לדין מעילה מדרבנן, והפיצול ביניהם נובע מהחידוש שיש בכל אחד מהם ביחס לדין המעילה:

1. חטאת בעלת מום שמתה – מיועדת להקרבה ולכפרה (על איסור שיש בו כרת), והיינו חושבים שדווקא בה בעקבות חומרתה נאמרה מעילה מדרבנן.

2. שאר קודשים שנפסלו – אומנם אין בהם כפרה אך הם עמדו להקרבה ולכן אנשים אינם מתרחקים מהם ויש בה מעילה דרבנן.

3. קודשים שמתו – אף שאנשים מתרחקים מהם, יש בהם מעילה דרבנן.

4. חטאות המתות – יש איסור להקריבן או לפדות אותן, ולכן אנשים מתרחקים מהן יותר מקודשים שמתו ואין בהן מעילה מדרבנן.⁸

לפנינו אפוא סרגל המציין מידות שונות של התרחקות מן הקודשים, וכמאליה עולה השאלה: מדוע בקודשים שמתו (3) יש מעילה דרבנן ובחטאות המתות (4) אין? מדוע

8. כך הוא פשט הסוגיה, אך לקמן נראה שיש שיטה המחייבת מעילה מדרבנן גם בחטאות המתות, וננסה ליישבה.

מעילה דרבנן נעצרת בקודשים שמתו (3) ולא בשאר קודשים שנפסלו (2), הלוא לכאורה יותר קל להבחין בין קודשים שנפסלו לבין קודשים שלא החלה כלל הקרבתם?

ז. ריחוק מקרבה וריחוק ממיאוס

בתחילת מסכת פסחים דנה הגמרא בריחוק מקודשים בהקשר אחר:

אמר רב יהודה אמר רב: המוצא חמץ בביתו ביום טוב, כופה עליו את הכלי.

אמר רבא: אם של הקדש הוא – אינו צריך. מאי טעמא? מיבדל בדילי מיניה.

ואמר רב יהודה אמר רב: חמצו של נכרי עושה לו מחיצה עשרה טפחים משום היכר; ואם של הקדש הוא – אינו צריך. מאי טעמא? מיבדל בדילי אינשי מיניה. (פסחים ו ע"א)

לכאורה דברי הגמרא בפסחים סותרים את סוגיית הגמרא במעילה: הלוא הסיבה לגזור מעילה מדרבנן היא שהבריות אינם מתרחקים מן הקודשים, ואילו כאן הסיבה להתיר היא שאנשים מתרחקים מן ההקדש!

נוסף על כך, הגמרא בביצה מביאה ברייתא הסותרת לכאורה את הגמרא בפסחים:

ת"ר: חמשה דברים נאמרו בגחלת... של הקדש מועלין בה, ושלחבת לא נהנין ולא מועלין, גחלת של ע"ז אסורה ושלחבת מותרת... (ביצה לט ע"א)

הגמרא תמהה מדוע שלחבת של עבודה זרה מותרת אך שלחבת של הקדש אסורה, ומשיבה:

ע"ז דמאיסה ובדילי אינשי מינה לא גזרו בה רבנן, הקדש דלא מאיס ולא בדילי אינשי מיניה גזרו ביה רבנן.⁹ (שם)

לכאורה, קביעת הגמרא סותרת את סוגיית הגמרא במעילה, שהרי כאן נאמר שהבריות אינן מתרחקות מן ההקדש. כמו כן, צריך עיון מדוע בחמץ ההתרחקות מן ההקדש מספיקה עד שאין צורך לכפות עליו את הכלי, ואילו לגבי שלחבת היא אינה מספיקה.

את ההבדל המהותי בין עבודה זרה לבין הקדש מבאר רש"י:

הקדש לא מאיס ולא בדילי אינשי מינה כולי האי כע"ז. דבדיליתא דהקדש לאו משום מאיסותא אלא משום אסורא, ונהי דבעלמא אמרינן לגבי חולין בדילי אינשי מהקדש, אבל לגבי ע"ז לאו בדילותא היא. (רש"י, שם, ד"ה הקדש)

9. כעין עקרון "כל שהיה פסולו בקודש..." לגווניו.

10. האם למעשה בשלחבת יש מעילה מדרבנן? הדבר תלוי בביאור המשפט "לא נהנין ולא מועלין" במקומות שונים בש"ס. ראו: רש"י, מעילה ג ע"א, ד"ה ולא מועלין; שם, י ע"ב, ד"ה ולא נהנין; תוספות, שם יא ע"ב, ד"ה תורים; גיליון רע"א, שם.

תירוצו של רש"י מבחין בין מהות הריחוק מעבודה זרה לבין מהות הריחוק מהקדש. בהקדש, הריחוק נובע מאיסור ולא ממאיסה; במידה מסוימת זהו ריחוק שיש בו קרבה. כשאנו עוסקים בחמץ אין משמעות לקרבה הזו, כי מדובר על אכילת חולין ובין חולין לבין קודשים קיימת מחיצה תודעתית המונעת מן האדם לאכול חמץ של הקדש שכן מלכתחילה הוא מרחיק אותו מאכילה רגילה. אומנם כשמדובר בעיסוק בקודשים שהאדם מלכתחילה מעורב בהם ועסוק בהם, ריחוק זה איננו קיים. דווקא בגלל ערכם של הקודשים יש בהם איסור, ולכן על אף איסור זה אדם רגיל לעסוק בקודשים וממילא נדרש להרחיקו מהם.¹¹

כך אפשר ליישב גם את דברי תוספות במעילה (ב ע"ב, ד"ה מי) המבחינים בין דם ואפר פרה לבין קודשים שמתו, ומסבירים שאפר ודם הם דברים שהבריות אינם מתרחקים מהם מלכתחילה כיוון שהם נועדו לשימוש – בניגוד לקודשי קודשים ששחטם בדרום שמהם הבריות מתרחקים. דבריהם צריך עיון לכאורה שהלוא הגמרא הסבירה כי יש מעילה בקודשים שמתו ואין מעילה בחטאות המתות משום שמחטאות המתות אנשים בדלים עוד מחיים, ואילו מקודשים שמתו אין הבריות בדלים מחיים. כיצד יכולים תוספות להציג קודשים שנשחטו בדרום ככאלה שהבריות בדלים מהם?

אומנם, לאור מה שהסברנו אפשר לבאר כי ישנן שתי מידות של התרחקות: מאפר פרה ודם אין התרחקות כלל ולכן יש חשש גמור לשימוש בהם, והוא מצדיק מעילה כדין של סייג; לעומת זאת, מקודשים שמתו ישנה התרחקות, אבל במהותה עדיין קיים חשש השימוש, כיוון שברגע שאדם ניגש אליהם לא במטרה של שימוש רגיל אלא כשימוש של קודשים, הוא עלול ליהנות מהם. ממילא מובן גם כי בקודשים שמתו המעילה נובעת גם מהרחבה של האיסור – ולא רק מסייג – שכן החשש להנאה נמוך יותר.

ח. חטאות המתות

דינן של חטאות המתות חריג בעולם הקורבנות וההקדש. בדרך כלל כאשר ישנו קורבן שאינו יכול להיקרב, משום שבעליו מתו או יצאו ידי חובתם בקורבן אחר, ניתן לחכות שייפול בו מום ולפדותו או להקריבו למטרה אחרת. לעומת זאת, בחטאות המתות אין כל אפיק אפשרי למימוש הקדושה ועוד בחייהן הן מיועדות למיתה. דין חריג נוסף הוא שדמיהן של חטאות המתות אינם משמשים לדבר אלא נשלחים לכילוי "בים המלח". במידה מסוימת הדבר קשור לכך שבחטאת הקרבה שלא לשמה פוסלת את הקורבן, וממילא אין לו אלא ייעוד אחד. חטאות המתות הן אפוא קודשים שכבר בחייהן אין להם כל ייעוד אפשרי.¹²

11. ההבנה שהחשש קיים במצב של עיסוק בקודשים יכולה להתבסס גם על דברי השפת-אמת שהובאו לעיל.

12. ראו: מעילה שם; הוריות ו ע"ב; פסחים צז ע"ב; זבחים ה ע"א.

לאור אבחנות אלו אפשר להבין את לשון רש"י לגבי חטאות המתות: "כיון דלא קיימי להקרבה אלא למיתה בדילי מינייהו אינשי אפילו מחיים, וכל שכן לאחר מיתה דמאיסי". השימוש במילה "מאיסי" משיב אותנו לחילוק דלעיל בין קודשים לבין עבודה זרה: שם נאמר שההתרחקות מקודשים נובעת מאיסור ולא ממאיסה. מובן שהמאיסה אינה במובן של יחס שלילי אל הקודש, אלא שההתרחקות יוצרת מחיצה גמורה גם בעולם הקודשים. יסוד דין חטאות המתות, המבדיל אותן מקודשים אחרים, יוצר גם התרחקות שאינה מותרת מקום למעילה דרבנן כסייג.

במקביל, יש להציע הסבר מדוע לא ניתן לגזור בחטאות המתות מעילה כהרחבה בתורת הרחבה: בניגוד לקודשים שמתו, שלגביהם ניתן לשאול "קדושה שבהן להיכן הלכה", בחטאות המתות, שכבר בחייהן אין בהן מעילה, לא ניתן לשאול שאלה זו. אומנם נראה שבשאלת מעילה מדרבנן בחטאות המתות יש מחלוקת בין הסוגיות.

ט. שני דינים בחטאות המתות

לכאורה היה אפשר להציע הסבר חדש לדין מעילה דרבנן בחטאות המתות, הסבר שאינו קשור להתרחקות הבריות מהן. רש"י (מעילה ג ע"א, ד"ה לא נהנין) מבאר שאיסור ההנאה בחטאות המתות הוא מדרבנן; ולפי זה חיוב מעילה מדרבנן בחטאות המתות אינו אפשרי מסיבה אחרת – כיוון שזו גזירה לגזירה – ולא משום שאנשים בדלים מהן. כל איסור הנאה בחטאות המתות אינו אלא גזירה – כדי למנוע זלזול בקודשים או טעות שלפיה הנאה מקודשים שיש בהם איסור מדאורייתא מותרת – וחיוב מעילה בהן יהיה גזירה לגזירה.

אומנם, דברי רש"י בהמשך דורשים הסבר אחר. לשון הגמרא היא:

וחטאת שמתה מי אית בה מעילה? והתנן: חטאות המתות ומעות ההולכות לים המלח, לא נהנין ולא מועלין.

וביאר רש"י:

לא נהנין מהן מדרבנן דאיסורא איכא, ולא מועלין אפילו מדרבנן דהא ליכא למימר לא מועלין מדאורייתא אבל מועלין מדרבנן, דלא מיתריץ למימר הכי דכיון דתנא ליה ברישא לא נהנין מדרבנן דליכא אלא איסורא בעלמא היכי מיתריץ למימר אבל מועלין אלא הכי מיתריץ למימר לא נהנין מדרבנן ולא מועלין נמי מדרבנן דאיסורא בעלמא איכא ולא מעילה.

כלומר באופן עקרוני כשנאמר במשנה "לא נהנין ולא מועלין", רמת האיסור של שני חלקי המשפט זהה, ולכן הכוונה היא שלא נהנין מדרבנן וגם אין מעילה מדרבנן.

לעומת זאת בדף י ע"ב מבאר רש"י את דברי המשנה "ולד חטאת, ותמורת חטאת, וחטאת שמתו בעליה – ימותו... ולא נהנין ולא מועלין", וכותב: "ולא נהנין... אין מועלין

מעילה דרבנן: גזירה, הרחבה או חיוב ממון?

בהן מדאורייתא אלא מדרבנן ואינו משלם אלא קרן בלבד". נמצא לכאורה שרש"י סותר את דבריו ובניגוד לעולה מן הסוגיה בדף ג, הוא מבאר כאן שבחטאות המתות יש דין מעילה מדרבנן. כך הקשו ר' עקיבא איגר, ברכת-הזבח וחק נתן על אתר.

נוסף על כך הקשו האחרונים הנזכרים ממקומות אחרים – תמורה ג ע"א ועבודה זרה מב ע"ב – שבהם הגמרא ביארה את המשפט "לא נהנין ולא מועלין" כ"לא נהנין מדרבנן, ולא מועלין מדאורייתא".

החק-נתן ביאר שיש מחלוקת בין הסוגיות: לפי הסוגיה בדף ג אין מעילה בחטאות המתות אפילו מדרבנן, אך לפי הסוגיה בתמורה, במעילה יב (וכנראה גם בעבודה זרה) יש מעילה מדרבנן במקרים הללו.¹³ נראה שיש לבאר גם את הסוגיה בע"ז כסוגיה בתמורה, אבל תחילה יש לבאר מהו שורש המחלוקת בין הסוגיות.

כפי שביארנו לעיל, בנוגע לטעמי איסור מעילה מדרבנן ישנו הבדל בין הסוגיה בדף יב, שנימקה זאת בטיעון "קדושה שבהן להיכן הלכה" וממילא דנה כיצד יכולה להיות מעילה במקום שלא הייתה מעילה מלכתחילה, לבין הסוגיה בדף ג שעסקה בהקשר של איסור הנאה.

ובכן, אם נאמר שאיסור הנאה הוא הסיבה למעילה, ממילא יש בעיה של גזירה לגזירה; אך אם נאמר שהמעילה היא הרחבה מצד עצמה, אין בזה כל קושי. כמו כן הסברה שלפיה שני חלקי המשפט צריכים להיות תואמים – כשם הראשון ("לא נהנים") מדרבנן אף השני ("לא מועלים") מדרבנן – אמורה דווקא כאשר המעילה באה בעקבות איסור ההנאה ולא כאשר היא עומדת בפני עצמה.

ייתכן ששתי אפשרויות ההבנה הללו – האם "אין מועלין" היינו מדאורייתא (אך מדרבנן יש מעילה בחטאות המתות) או מדרבנן (כלומר אין בהן כלל דין מעילה) – תלויות במקור הדין: התוספתא או המשנה.

במשניות א-ב בפרק שלישי של מסכת מעילה נאמר:

חטאת העוף, ולד חטאת, ותמורת חטאת, וחטאת שמתו בעליה, ימותו. ושעיברה שנתה, ושאבדה ונמצאת בעלת מום: אם משכיפרו הבעלים תמות ואינה עושה תמורה ולא נהנין ולא מועלין... המפריש מעות לנזירותו – לא נהנין ולא מועלין מפני שהן ראויין לבוא כולן שלמים. מת והיו לו מעות סתומין – יפלו לנדבה; מעות מפורשים – דמי חטאת ילכו לים המלח, לא נהנין ולא מועלין...

13. ואכן לגבי מעילה בתורין ובני יונה נחלקו רש"י (יב ע"א, ד"ה ותיקשי) ותוספות (יא ע"ב, ד"ה תורים, ויב ע"א, ד"ה קדושה שבהן): לדעת רש"י, יש בהם מעילה מדרבנן ולדעת תוספות, אין בהם מעילה מדרבנן. עיינו בחק נתן (ג ע"א) שהפנה גם לעניין הזבל והפרש שבחצר, ונבאר לקמן.

לעומת זאת בתוספתא (מעילה א, ח) נאמר:

כל חטאות המתות – הדמים ילכו לים המלח; לא נהנין ולא מועלין. חטאת שמתה מעצמה ועולה שמתה מעצמה – אין מועלין בהן.¹⁴

ברור כי התוספתא אינה חולקת על דינה של המשנה כי חטאת שאבדה וטרם כיפרו בעליה תרעה עד שתסתאב, אלא שבכל זאת יש הבדל בינה לבין המשנה בנוגע לשאלה בניגוד למה נאמר דין חטאות המתות. לפי המשנה, דין זה נאמר בניגוד לדין חטאת שאבדה וטרם כיפרו בעליה, שבה יש מעילה מדאורייתא, וממילא ה"אין מועלין" האמור בהן הוא מדאורייתא ויש בהן מעילה מדרבנן. לעומת זאת, בתוספתא דין חטאות המתות בא כניגוד לדין חטאת שמתה מעצמה, שבה ככל קודשים שמתו (שבחייהן לא בדלין מהם) יש בהם מעילה מדרבנן, כלומר ה"אין מועלין" האמור בהן הוא גם מדרבנן. לכאורה הציטוט המובא בסוגיה בדף ג, "חטאות המתות ומעות ההולכות לים המלח לא נהנין ולא מועלין", מקורו בתוספתא ולפיכך כוונתו שאין כלל מעילה – לא מדאורייתא ולא מדרבנן.

י. מעילה דרבנן כחובה ממונית

את דין מעילה מדרבנן אפשר להסביר מזווית נוספת: כחובה ממונית. בכל מעילה יש היבט ממוני והיבט איסורי – ישנו איסור למעול וישנו קורבן המכפר על המעילה – אך ישנה גם חובת תשלום; למעשה, ברוב המצבים המעילה עצמה יוצרת העברה ממונית של הקודש לרשות המועל וממילא נוצר חוב ממוני כלפי ההקדש.¹⁵ ייתכן אפוא שאת דין מעילה מדרבנן יש להסביר על רקע זה: בקודשים שמתו יש איסור הנאה מדאורייתא אך אין חובת תשלום; ולפיכך תיקנו חכמים איסור מעילה דרבנן ובכך השלימו את הממד הממוני ונמצא שההקדש אינו חסר ממון.¹⁶

אם אכן קיימת מעילה דרבנן כחובה ממונית, אפשר ליישב מכוחה את דברי התוספות בקידושין נז ע"ב. בגמרא שם מבואר שאין לקדש אישה בחולין שנשחטו בעזרה, משום שיש בהם איסור הנאה כיוון שהתורה השוותה בין שחוטי חוץ לבין חולין שנשחטו בעזרה.

14. גם בערכין (ה ע"ב) מובאת לשון דומה: "חמש חטאות המתות ומעות ההולכות לים המלח לא נהנין ולא מועלין". השיטה-מקובצת (שם, אות ח) מוחק את המילה "חמש". גם בערכין וגם במעילה, בעל מסורת הש"ס מפנה לתוספתא; ועיינו שם בחידושי הרש"ש. יש להעיר כי כפי שצינו לעיל, גם הגמרא בתמורה העוסקת בקודשי עכו"ם ומבארת כי "לא נהנין – מדרבנן; ולא מועלין – מדאורייתא" היא תוספתא במסכת זבחים. לכן לא ניתן לבאר שהדבר תלוי בצורת שימוש קבועה של התוספתא בביטוי זה.

15. ראו: מעילה יח ע"א-ע"ב; יט ע"ב.

16. סימוכין לאפשרות של חיוב ממוני בהיעדר דין מעילה מצאנו בדברי התוספות (בבא מציעא צט ע"ב) שכתבו כי אף שהתורה פטרה את מי שמזיק הקדש, חכמים חייבו אותו בתשלום הקרן. עיינו גם בדברי מהרש"ל על רש"י, בבא קמא ו ע"ב, ד"ה שור רעהו.

רש"י על אתר ביאר שהסיבה לאיסור הנאה בשחוטאי חוץ היא שדמם לא נזרק על המזבח, ועל כך העירו התוספות (שם, ד"ה מה שלי):

הקשה הר"מ דכמו כן מצינו שזריקה מוציאה מידי מעילה ואפילו הכי אמרינן קדשים שמתו יצאו מידי מעילה ואף על גב שלא נזרק הדם. וכמו כן נאמר שהשחיטה תוציא מידי איסור אבר מן החי ויהיו מותרים באכילה.

מדברי הר"מ משתמע שכשאמרו שאין מעילה בקודשים שמתו, הכוונה היא גם שאין בהם איסור הנאה מדאורייתא ולכן אין ראייה שיש איסור הנאה בקודשים שלא נזרק דמם. נוסף על כך העיר הקובץ-שיעורים (חלק ב, סימן כא) שאפילו איסור אכילה לא היה בשחוטאי חוץ, שהרי הם נשחטו ולפי זה בקודשים שמתו יהיה רק איסור נבילה. לדעת הר"מ אפוא אין כלל איסור הנאה בקדשים שמתו, וממילא צריך עיון מדוע גזרו חכמים מעילה בקודשים שמתו הגם שאין בהם איסור הנאה. אכן לפי האמור לעיל אפשר לבאר כי גזירת מעילה מדרבנן בקודשים שמתו היא משום שהם ממון הקדש ויש למנוע שימוש חול בממון הקדש.¹⁷

לפי דרך זו אפשר להבין גם את דעת ר' חיים כהן המובאת בתוספות מנחות. לעיל הבאנו את הבחנתם של התוספות (מנחות נב ע"ה, ד"ה גזרו) בין דם ואפר פרה לבין קודשים שמתו. אכן, בתוספות שם הובאה חלוקה אחרת, משמו של ר' חיים כהן, בין דם ואפר לבין קודשים שמתו:

17. הקהלות-יעקב (קידושין, סימן מד) הקשה על כך מדברי האור-שמח (הל' מאכלות אסורות ד, יז) שהוכיח מן המכילתא (משפטים, נזיקין, י) שיש איסור הנאה בקודשים שמתו. הקהלות-יעקב תירץ זאת על פי דברי מהרי"ט אלגזי (בכורות, פרק ה, לז) שביאר כי דין קודשים שמתו דומה לדין פסולי המוקדשין שנפדו – שיש איסור להאכילם לכלבים ואין מותר אלא לשוחטם – והדין בקודשים שמתו הוא כעין איסור הנאה. אכן יש חילוק גדול בין השניים שכן פסולי המוקדשים נפדו, ואילו קודשים שמתו לא נפדו ולא ייפדו ועודם ממון הקדש. אומנם אם נאמר שיש איסור הנאה בקודשים שמתו גם לפי תוספות, אפשר שיש בכך כדי סיבה בפני עצמה לגזור מעילה, ולא בגלל דין ממוני. מאידך-גיסא, דברי התוספות בפשטותם מניחים שאם אין מעילה אין איסור הנאה, שהרי הם דנים בקיומה של איסור הנאה ומוכיחים מכך שאין מעילה שגם איסור הנאה אינו קיים. יש להעיר כי עצם הוכחתו של האור-שמח מהמכילתא אינה ברורה דיה. לשון המכילתא היא "ומה חטאת שבשרה מותר בשחיטה, עורה אסור במיתתה, שור הנסקל שבשרו אסור בשחיטתו, דין הוא שיהא עורו אסור במיתתו". איסור הנאה משור הנסקל הוא איסור שמחמתו אין אפשרות לקדש אישה בשור הנסקל; ממילא אם הוא נלמד מקודשים שמתו, אז אין שום ראייה שאין בהם מעילה, שהרי סוף סוף יש בהם איסור הנאה חמור, ולפיכך יצדקו דברי רש"י שיש איסור הנאה היכן שלא הייתה זריקת דם או הזאה על המזבח. לכן על כורחנו לומר שלא כך הבינו תוספות את דברי המכילתא – אם היו לפנייהם – כי לדעתם בקודשים שמתו אין איסור הנאה דומה לאיסור שור הנסקל. נוסף על כך יש לעיין מדוע לא אמר חטאת ואשם לכל הפחות, וכן מדוע אמר שבשרה מותר בשחיטה, הלא הוא מותר בזריקה. וצ"ע.

דם אקדשוה רבנן, והשתא איכא שפיר מעילה דאורייתא. אבל קדשים שמתו לא נחתא להו קדושת דמים... ואפר פרה נמי איכא קדושה מדרבנן.

ברור שפעולה של חכמים להקדיש את הדם על מנת לקיים בו מעילה איננה סייג בלבד אלא הרחבת דין התורה; אך הבנה זו מנוגדת לכל מה שהסברנו עד עתה. מחד-גיסא, מתיאורה של הגמרא במנחות לגבי אפר פרה עולה שחכמים שינו את התקנה בהתאם להתנהגות בציבור, כלומר שבמצב של יצירת קדושה מדרבנן מדובר בסייג; אך מאידך-גיסא קשה לומר שדווקא במקום של סייג יקבעו חכמים דרגה יותר גבוהה של מעילה, כך שהמעילה תהיה מעין הרחבה.

אומנם, אם נבין שמטרתה של תקנת מעילה דרבנן היא הגנה על ממון הקדש אפשר שיובן הסברו של ר' חיים כהן: דווקא מפני שבאפר פרה ודם אין דין מעילה באופן עקרוני, חכמים הקדישו אותם כדי להגן על ממון ההקדש וגרמו לכך שתהיה מעילה כדי שלא ייהנו מהם. ההקדשה היא התשתית לחיוב הממוני: כדי לשייך את הממון להקדש יש צורך בהקדשה, וממילא יש בו מעילה.

יא. שני דינים: הרחבה וממון

בספרא (דיבורא דחובה, פרשה כ, הלכה ח) נאמר: "ונתן אותו - פרט לחמש חטאות המתות". הראב"ד על אתר ביאר

שאין להם שום דמים שאם נהנה מהם אינו מביא קרבן מעילה ואינו מוסיף חומש.

ואי קשיא לך הא דתנן במעילה "הנהנה מן החטאת כשהיא חיה - לא מעל עד שיפגום; כשהיא מתה - כיון שנהנה מעל", הא מילתא מתרין לה התם פרק א' דהאי מעילה דקתני מדרבנן היא ומעילה דרבנן קרן וחומש משלם, אבל קרבן אינו מביא. וכי גזור רבנן בחטאת כשרה שמתה דמחיים לא בדילי מינה הואיל ולכפרה אתיא אבל חטאות המתות כיון דפסולות נינהו מחיים נמי בדילי אינשי מינהו ולא אתי לאתהנויי בהו, ומשום הכי קרן הוא משלם מדרבנן, אבל חומש לא והתשלומין הולכים לשירי לשכה והכי איתא פ' ו' ו' חטאת.

נראה כי לפי הראב"ד, בחטאות המתות יש חובת תשלומים והרי זה בבחינת דרגה נמוכה יותר של מעילה דרבנן, בעוד בשאר קודשים שמתו יש מעילה דרבנן כהרחבה ובה התשלום הוא קרן וחומש. לשון הראב"ד דומה ללשונו של רש"י לגבי חטאות המתות (מעילה י ע"ב, ד"ה ולא נהנין): "ואם נהנין אין מועלין בהן מדאורייתא אלא מדרבנן ואינו משלם אלא קרן בלבד". ייתכן ששיטת הסוגיה שם הייתה הבסיס לפרושו בספרא.

לפי הראב"ד יש אפוא מעילה דרבנן בחטאות המתות, אך מדובר בדרגה שונה ממעילה דרבנן בקודשים שמתו. אומנם, לעומת דברי הראב"ד שהסביר שבחטאות המתות זהו

תשלום ללא חומש, בעוד קודשים שמתו יש חומש, לפי הגמרא בתחילת מעילה אין חומש באף מעילה מדרבנן. אכן אם נדייק בדברי רש"י (שם ב ע"ב, ד"ה מעילה דרבנן) הסיבה היא אחרת:

משלם קרן ולא חומש, משום דחומש מפני איל אשם מייתי ליה, ובדרבנן ליכא קרבן דהוי כמביא חולין לעזרה, הילכך לא מייתי נמי חומש.

כלומר מצד הדין ראוי היה להביא חומש על מעילה דרבנן אלא שחומש ישנו רק היכן שיש קרבן (ומצד הדין ראוי היה אולי אף להביא קרבן אלא שהדבר אסור משום חולין בעזרה).¹⁸ אם כן, מעילה דרבנן בקודשים שמתו היא הרחבה של הדין מדאורייתא, על כל המשמעות שלו, ואילו במעילה דרבנן בחטאות המתות אינה הרחבה; היא חיוב ממוני גרידא ולפיכך אין משלמים אלא קרן.

הגדרת מעילה דרבנן כתשלום ממוני מוכחת גם מהעובדה שלגבי תשלומי חטאות המתות מציין הראב"ד שהתשלומים הולכים לשיירי הלשכה כלומר התשלום בעבורם הוא עניין ממוני גרידא. מדבריו אפשר גם לדייק שלעומת חטאות המתות, הקרן של קודשים שמתו תשלומיה לנדבה כבשאר המצבים שבהם אדם מעל בקרבן – כלומר פעולת התשלום באה לתקן את הקדושה שנפגעה ולא רק את חסרונו הממוני של הקודש.

בדבריו ציין הראב"ד לאמור בפרק ולד חטאת (מעילה יב ע"ב): "הזבל והפרש שבחצר אין נהנין ואין מועלין ויפלו דמיה ללשכה". את הדברים הללו פירשו תוספות באופן מסוים והקשו עליו:

כלומר לא נהנין ולא מועלין, דמיו יפלו לנדבה. משמע שרצונו לומר שישלם אותו שנהנה ממנו את הקרן.

ולא נראה, דאם כן מאי איכא בין לא מועלין מדרבנן למועלין מדרבנן, דאפילו כי איכא מעילה מדרבנן לא משלם אלא קרן כדפירשנו במתניתין, וכל לא מועלין דמתניתין רצונו לומר דלא מועלין אף מדרבנן. אלא הכי פירושו ודמיו יפלו לנדבה הגזברים חייבים ליטפל בפרש ובזבל למוכרן... (תוספות, שם, ד"ה ודמיו)

קושיית תוספות על הפירוש הפשוט מביאה אותו להסבר פחות-פשוט בלשון המשנה; אך הראב"ד מציע פירוש אחר: אומנם אין מעילה רגילה מדרבנן בזבל ובפרש, אך יש חובת תשלום ממונית בעבור ההנאה מהם, ולגביה נאמר שייפלו דמיה ללשכה.

18. כפי שצינו בפתיחת המאמר, בנקודה זו ישנו הבדל בין רש"י ורבנו גרשום לבין התוספות.

יב. דעת הרמב"ם

בפרק ראשון של הלכות מעילה כתב הרמב"ם:

יש דברים שאין חייבין עליהן מעילה מדברי תורה אבל אסור ליהנות בהן מדברי סופרים והנהנה מהן משלם קרן בלבד ואינו מוסיף חומש ואינו מביא אשם. (רמב"ם, הל' מעילה א, ו)

הרמב"ם מבחין בין מעילה מדברי תורה לבין איסור הנאה מדברי סופרים. האפשרויות האמצעיות – קיומו של איסור הנאה מדאורייתא ומעילה מדרבנן, או קיומו של איסור הנאה ללא מעילה כלל – אינן עולות בדבריו. נוסף על כך הרמב"ם כותב שיש חיוב תשלום קרן במקרים הללו. הכסף-משנה מציין לדברים שנאמר בהם "לא נהנין ולא מועלין" ולדין מעילה מדרבנן המופיע בתחילת המסכת. אלא שיש לתמוה: אם לדין זה התכוון הרמב"ם מדוע לא כתב שמדובר במעילה מדרבנן ומדוע כתב את חובת התשלום של קרן ללא חומש במקום שבו יש איסור הנאה בלבד?

לעומת זאת, בתחילת פרק ג בהלכות מעילה כתב הרמב"ם:

קדשי מזבח שמתו יצאו מידי מעילה דבר תורה אבל מועלין בהם מדברי סופרים. (שם ג, א)

מדבריו אלה משתמע כי מדובר בדין מעילה ולא באיסור הנאה בלבד, אך לא מבואר מדבריו האם דין זה כולל חיוב חומש. לכאורה, כיוון שבפרקים קודמים ביאר הרמב"ם שבמעילה יש חיוב חומש וכתב שבאיסור הנאה יש חובת תשלום של קרן, וכאן כתב שיש מעילה מדברי סופרים, הרי שגם כאן ישנו חיוב חומש כפי שראינו בדברי הראב"ד.

גם אם נאמר שאין חיוב חומש לפי הרמב"ם במעילה "מדברי סופרים", ודאי יש מקום לדייק שיש הבדל במהות החיוב: באיסור הנאה החיוב הוא מצד שהדבר שממנו נהנים הוא ממון הקדש (שכן הרמב"ם כתב שאין איסור הנאה אפילו מדברי סופרים) וממילא ברור שאין שם מקום לגזירה אלא מדובר בממון הקדש בלבד; לעומת זאת, במעילה מדרבנן, ייתכן שהיא בגדר סייג (ונקראת מעילה כדי שלא יבואו למעול בקודשים שיש בהם מעילה) וייתכן שהיא בגדר הרחבה.

נפקא-מינה נוספת בשאלת מהותם של התשלומים בעבור הנאה מחטאות המתות היא כי אם נאמר שזהו דין של מעילה, לכאורה יש לדון אותה לפי דיני הנאה ופגם המבוארים בפרק חמישי של מעילה. ראייה לדבר מצויה בלשון התוספתא (מעילה ב, ב) על כך שבחטאת שמתה יש מעילה גם ללא פגם משום "שאיין פגם למיתה". מלשונה משמע שבאופן עקרוני יש צורך בפגם, אלא שבקודשים שמתו לא קיימת אפשרות כזו, מסיבות טכניות, ולכן יש

מעילה דרבנן: גזירה, הרחבה או חיוב ממון?

בהם מעילה כהרחבה כמו כוס של זהב וטבעת שכיוון שאין בהם פגם יש בהם מעילה בהנאה בלבד.¹⁹

הגדרת מעילה מדרבנן – בשונה מאיסור הנאה עם תשלום – מהותית אפוא לענייננו שהרי גם לימוד הדין של פגם בא מהלשון "מעילה" מתוך דמיון לדין עבודה זרה וסוטה (מעילה יט ע"א) וממילא חל רק היכן שיש הגדרה של מעילה לחיוב.²⁰

בפרק ד כתב הרמב"ם:

המוכר עולתו ושלמיו לא עשה כלום, ודין תורה שיחזרו המעות חולין כמו שהיו, וקנסו אותו חכמים שיפלו המעות לנדבה אפילו היתה הבהמה שוה ארבעה ומכרה בחמשה החמשה כולן יפלו לנדבה ואין כאן מעילה לא מדברי תורה ולא מדברי סופרים. (רמב"ם, הל' מעילה ד, ח)

מבלי להיכנס לעיקר פסיקת הרמב"ם בסוגיה, יש להעיר על סוף דבריו: על כך שבדמי המכירה שמדרבנן נופלים לנדבה אין מעילה לא מדאורייתא ולא מדברי סופרים. מדוע נדרש לכך הרמב"ם, הרי ברור שכיוון שהמכירה לא הועילה אין כאן מעילה?

לפי דרכנו יש לבאר שלשיטת הרמב"ם כשאנו עוסקים במעילה מדברי סופרים, משמעותה הרחבה, ולכן הוא מדגיש שלמרות חובת התשלום שיש כאן, בדומה למה שביאר בפרק א אין זו מעילה, כי זוהי פעולה של סייג בלבד ולא קיימת בה מהות של מעילה. לעומתה, המעילה שמופיעה בפרק ג, מהותה הרחבה ולכן נקראת מעילה.

יג. סיכום

המועל בקודשים פוגע בקודש בשלושה ממדים: בקודש, בממון שאינו של האדם, ובאיסור שעליו נצטווה. אומנם לא עסקנו בכך במאמר, אך בחלוקה גסה אפשר היה לומר שגם החובה שמשיתה עליו התורה באה לתקן את חטאו בשלושת הממדים, על ידי קרן, חומש ואשם.

במאמרנו נגענו בשלושת התחומים הללו כבחינה מהי מעילה מדרבנן, ומצאנו שישנה אפשרות להבינה בממדים הנ"ל:

א. גזירה – כפי שמצאנו באפר פרה ש"כיון דחזי דקא מזלזלי" יש בו מעילה. כך למדנו גם בדברי הראשונים בעיקר בסוגיה בתחילת מסכת מעילה. גזירה זו מתייחסת לאיסור שיש בקודשים.

19. ראה: מעילה יח ע"א; רמב"ם, הל' מעילה ו, א.

20. עיין עוד באחיעזר, חלק ב, סימן מו, סעיף ה, ד"ה ובזה י"ל ג"כ מאי.

ב. הרחבה – כפי שמצאנו בדין קודשים שמתו בסוגיה בהמשך המסכת שבה נטען "קדושה שבהן להיכן הלכה?", וממילא דורשת הסבר של שני דינים בקודשים שמתו. הרחבה זו מתייחסת לקדושה שיש בהן, ולא רק לאיסור.

ג. ממון – כפי שנדרש להסביר בדין חטאות המתות לפי אחת מן הסוגיות, וכפי ששמע מהסבר הראב"ד בספרא.